

Реалізація аграрного потенціалу України на світовому продовольчому ринку

Постановка проблеми. Розв'язання широкомасштабного стратегічного завдання сучасності – подолання продовольчої кризи – потребує забезпечення стійкого розвитку аграрного сектору, що передбачає, передусім, раціональне використання аграрного потенціалу, який в комплексі є сукупністю земельних, матеріальних, трудових, технічних, технологічних і фінансових ресурсів. В умовах посилення глобалізаційних та інтеграційних процесів розвиток і реалізація аграрного потенціалу розглядається через призму формування конкурентних переваг вітчизняної економіки на світовому продовольчому ринку.

Україна володіє потужним аграрним потенціалом, який є основою розвитку стратегічної галузі економіки – аграрної. Раціональне використання цього потенціалу дасть змогу не тільки повністю забезпечити продовольчу безпеку держави, але й перетворити Україну в одного з найважливіших гравців на світовому аграрному ринку, ситуація на якому є змінною в часі внаслідок дії численних факторів. Збільшення споживання продовольства і, передусім, зерна у країнах, що розвиваються, приводить до зміни кількісних та якісних характеристик попиту на сільськогосподарську продукцію [3, 4, 6]. Такі тенденції є вкрай сприятливими для розвитку аграрного сектору нашої держави.

Водночас незавершеність аграрної реформи, відсутність послідовної державної політики щодо регулювання й розвитку стратегічно важливого для України сектору еко-

номіки, накопичені протягом тривалого періоду протиріччя організаційно-управлінського, технічного та технологічного, фінансового характеру стримують його розвиток і спричиняють виникнення серйозних проблем та загроз у цій сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Враховуючи надзвичайну важливість зазначеної проблематики, вона є предметом наукових досліджень багатьох вітчизняних учених. Зокрема, проблеми ефективного використання аграрного потенціалу та розвитку на його основі сільськогосподарської галузі в Україні розглядалися у наукових працях М.В. Зубця [10], О.Л. Попової [17], П.Т. Саблука [10, 18], В.М. Заяця [13], Месель-Веселяка [10], В.В. Юрчишина [19], О.М. Онищенко [19] й ін.

Враховуючи сучасні реалії на світових ринках сільськогосподарської та харчової продукції, питання розвитку й реалізації аграрного потенціалу, розширення експортної можливості аграрного виробництва в контексті забезпечення економічної безпеки держави набувають особливої актуальності [1].

Мета статті – дослідження особливостей аграрного потенціалу України та можливостей його реалізації на зовнішніх ринках продовольства в контексті забезпечення економічної безпеки держави.

Виклад основних результатів дослідження. Основним природно-біологічним ресурсом аграрної сфери є земля. На території нашої країни зосереджена значна частина найбільш родючих чорноземів світу. Сприятливі кліматичні умови для вирощування багатьох сільськогосподарських культур, значні трудові ресурси, вигідне географічне по-

* Науковий керівник – О.С. Власюк, член-кореспондент НАН України, доктор економічних наук, професор.
© Я.О. Григоренко, 2016

ложення і близькість ключових ринків формує для України надійний потенціал для розвитку аграрного сектору. Фахівці підраховали, що при досягненні показників продуктивності аграрного природного ресурсного потенціалу на рівні Європейського Союзу, Україна змогла б забезпечити продуктами харчування 200-250 млн населення [11].

Станом на початок 2015 року площа сільськогосподарських угідь в Україні становила 41,5 млн га, у тому числі ріллі – 32,5 млн га (2,4% світової площі ріллі). Із розрахунку на одного жителя припадає 0,97 га сільськогосподарських угідь, у тому числі 0,76 га ріллі [12], тоді як у середньому по Європі ці показники становлять відповідно 0,44 і 0,25 га [15]. Значна частина сільськогосподарського виробництва в Україні ведеться на особливо цінних землях, загальна площа яких становить 14,9 млн га, або 36% від площі сільськогосподарських угідь, у т.ч. у складі орних земель їх налічується 43,7%. За результатами досліджень вітчизняних фахівців, 56% сільськогосподарських угідь України характеризуються вмістом гумусу, вищим за середній. Землі площею 29,5 млн га мають високий рівень придатності для вирощування всіх традиційних для України культур [10, 13, 16].

У цьому контексті особливого значення набуває питання не тільки збереження та нарощування конкурентних переваг цього потенціалу, а й раціональне його використання задля зміцнення і поширення своїх позицій у певних сегментах внутрішнього та світових продовольчих ринків. Передусім це стосується раціонального використання земельних ресурсів, де за тривалий період склалися негативні тенденції, що згубно впливає на їхню якість і проявляється у зниженні родючості ґрунтів, поширенні деградаційних процесів тощо.

Зокрема, ці проблеми пов'язані зі структурою землекористування. Характерним для України є високий рівень освоєння земель та значне навантаження на сільськогосподарський ґрунтовий покрив, що підвищує імовірність зниження їхньої якості й поширення процесів деградації. У структурі земельного фонду сільськогосподарські угіддя займають 71,31%, рілля – 56,1%, що значно більше, ніж у європейських країнах і більшості країн світу (табл. 1). За часткою постійних пасовищ та лук у загальній площі земельного фонду (13,6%) Україна значно поступається країнам з інтенсивним аграрним сектором.

1. Структура земельного фонду України та країн світу

Країна	Сільськогосподарські угіддя		Рілля		Постійні пасовища та луки	
	млн га	% до загальної площі	млн га	% до загальної площі	млн га	% до загальної площі
Австрія	3,2	34,8	1,3	16,5	1,7	21,3
Великобританія	17,2	70,9	6,1	25,1	11,1	45,7
Греція	8,2	63,2	2,6	19,8	4,5	34,8
Данія	2,7	63,4	2,5	50,9	0,2	4,4
Італія	13,9	47,4	6,7	22,8	4,6	15,7
Китай	514,6	55,7	106,5	11,3	392,8	41,7
Нідерланди	1,9	56,2	1,0	29,8	0,8	24,2
Німеччина	16,7	47,9	11,9	34,1	4,6	13,3
США	404,7	44,9	151,7	16,6	250,4	27,4
Франція	28,9	53,1	18,3	33,4	9,6	17,5
Україна	41,3	71,3	32,5	56,1	7,9	13,6

Джерело: Складено автором на базі статистичних даних FAOSTAT [2].

Водночас сучасний аграрний сектор економіки України не здатний реалізувати повною мірою наявний потужний природно-ресурсний потенціал через сформовані протягом тривалого періоду системні перешкоди організаційно-правового, технічного, тех-

нологічного й екологічного характеру. За цих умов ефективність використання даного потенціалу є недостатньою, про що доводять окремі результативні показники діяльності галузі. Так, маючи сприятливі умови порівняно з іншими країнами для вирощу-

вання багатьох сільськогосподарських культур, Україна значно відстає від провідних країн світу за показниками врожайності ос-

новних культур (табл. 2). Така сама ситуація спостерігається також у галузі тваринництва.

2. Урожайність сільськогосподарських культур в Україні та країнах світу у 2013 році, ц/га

Країна	Зернові та зернобобові	Плоди, ягоди та виноград	Картопля	Овочі й баштанні культури
Австрія	55,1	121,1	286,3	381,7
Великобританія	60,3	133,4	401,4	221,2
Греція	30,0	131,5	253,6	364,9
Данія	60,3	112,7	400,0	288,6
Італія	38,6	142,5	248,6	256,1
Китай	42,2	111,3	170,9	238,8
Нідерланди	67,3	337,3	436,5	571,5
Німеччина	53,5	129,0	398,3	314,0
США	47,1	238,3	466,1	326,3
Франція	73,9	93,4	434,0	222,6
Україна	35,1	99,4	159,7	185,2

Джерело: Складено на базі даних Державної служби статистики України [13].

Отже, незважаючи на сприятливі передумови та перспективність розвитку аграрного сектору в Україні накопичилися серйозні проблеми в цій сфері, що потребує реалізації політики щодо їх подолання. Навіть за таких умов аграрний сектор нашої країни в світогосподарських пропорціях посідає досить вагоме місце за валовими показниками виробництва основних видів продукції. В рослинницькій галузі, що є провідною в аграрному секторі України, у 2013 році було вироблено 2,2% світових обсягів зернових і зернобобових, 5,9 – картоплі та 0,9% овочевих і баштанних культур. Зернове господарство України є стратегічною та найефективнішою галуззю національного господарства, його продукція є ключовою складовою продовольчої бази й безпеки держави. Протягом усього періоду незалежності країна стабільно входить у першу десятку країн – світових виробників зернових та інших сільськогосподарських культур, а саме: ячменю, пшениці, соняшнику, картоплі, цукрових буряків, рису, кукурудзи, ріпаку [2].

Вагомі результати, що досягла Україна у сфері виробництва сільськогосподарської продукції, зумовлюють експортну спеціалізацію держави. Складна макроекономічна ситуація, пов'язана з гальмуванням трансформаційних процесів і загостренням політичної ситуації, у поєднанні з несприятливою ціновою кон'юнктурою на зовнішніх ринках зумовила ускладнення ситуації у

сфері зовнішньої торгівлі. Та у 2014-2015 роках, коли відбулося значне скорочення зовнішньоторговельних потоків з основним партнером – Росією, що спричинило значне скорочення експорту за багатьма основними його групами, аграрний сектор продемонстрував конкурентоспроможність і став провідним експортером товарів у країні. Частка сільськогосподарської продукції в загальному обсязі експорту товарів з України у 2014 та 2015 роках становила відповідно – 25,2 і 31,7%.

Сільськогосподарська продукція й продовольчі товари посідають значне місце в сукупному експорті держави. Дослідження зовнішньоторговельного обороту в розрізі сільськогосподарської продукції останнім десятиріччям показують, що аграрна сфера – одна з усіх видів економічної діяльності зберігає позитивне зовнішньоторговельне сальдо. Його значення за цей період коливається в межах від 10,1 млрд дол. (у 2014 р.) до 3,1 млрд дол. (у 2015 р.) [12].

Серед експорту продукції аграрного виробництва України домінуюча роль належить галузі рослинництва. У 2015 році частка продуктів рослинного походження в сукупному експорті товарів країни становила 20,9%. Враховуючи особливості вітчизняного аграрного сектору та сучасні тенденції щодо збільшення обсягів експорту й розширення ринків збуту продукції рослинництва, можна стверджувати, що ця продукція і на-

далі домінуватиме в структурі українського експорту, де основними ринками її збуту, крім країн СНД, Близького Сходу та Північної Африки, будуть країни європейського простору.

У переліку продукції рослинництва ключова позиція належить зерновим та олійним культурам, частка яких становила у 2015 році відповідно 15,9 і 3,9% загального експорту товарів з України. За період із початку 2010 року рекордним за обсягами експорту зернових у вартісному виразі був 2012 рік, олійних – 2013-й [12].

Для України ринок зерна традиційно є одним із найбільш значимих, особливо такі його сегменти, як ринки продовольчої пшениці, кукурудзи та ячменю. Саме ці види зерна є найперспективнішими і на найближчі роки. Але питома вага експорту якісної пшениці становить не більше 10%, ячменю – 15-18% [12], а більшість зерна, на жаль, вивозиться за межі України як несортове, що призводить до низької ефективності його експорту. У міжнародних прогнозах світового агропродовольчого розвитку Україні відводиться помітне місце саме на ринку зерна. Зокрема, Міністерство сільського господарства США (USDA) відзначає, що, незважаючи на домінування у середньостроковому періоді на світовому ринку таких великих експортерів продовольства, як США, Аргентина, Австралія, Канада та країни ЄС, очікується зростання на ключових агропродовольчих ринках часток Бразилії, Росії, України й Казахстану (щоправда, за умови суттєвого зростання обсягів інвестицій у національні аграрні сектори) [9]. За цими прогнозами частка нинішніх лідерів у світовому експорті пшениці суттєво зменшиться за рахунок зростання до 2019 року частки України, Росії та Казахстану до 35%. Сприятливі цьому має, на думку аналітиків, поліпшення ресурсного забезпечення агроєкспертизи, зростання відкритості національної економіки й збільшення інвестицій в аграрний сектор. Натомість серед стримувальних факторів розвитку українського зернового експорту чинників називають комплекс заходів щодо стимулювання розширення внутрішнього виробництва м'яса і скорочення його імпорту [7].

Слід відзначити, що нині український експорт продукції рослинництва в цілому та зернових, зокрема, досить географічно диверсифікований. Так, у 2015 році продукцію виробників зерна експортували на всі континенти світу, з них 47% у країни Азії, 27 – в Європу [12].

Вагомим складником сільськогосподарського сектору України є тваринницька галузь, яка в процесі реформування зазнала негативних змін, що проявились у масовому скороченні поголів'я сільськогосподарських тварин, зниженні продуктивності, збитковості виробництва, погіршенні якості продукції й зниженні експортного потенціалу країни.

Відновлення та подальший розвиток тваринницької галузі в Україні має принципове значення, оскільки забезпечення ефективного розвитку тваринництва, поліпшення якості й підвищення рівня конкурентоспроможності продукції цієї галузі агроєкспертизи сприятиме як забезпеченню внутрішнього попиту, так і зростанню експортних можливостей вітчизняної економіки, що внесе вагомий вклад у розв'язання проблеми продовольчої безпеки на світовому рівні в умовах зростання попиту на світових ринках.

У світовому вимірі нині обсяги виробництва продукції тваринництва України мають незначну частку, а саме: лише 0,8% світового виробництва м'яса, 1,5% – молока та яєць [12]. Попри позитивні тенденції в галузі, що спостерігалися з початку нинішнього десятиріччя, станом на 2015 рік обсяг валової продукції тваринництва становив лише 53,7% втраченого рівня 1990 року.

За 2010-2015 роки річні обсяги експорту з України продуктів тваринництва коливались у межах від 771 (2010 р.) до 1084 (2014 р.) млн дол. США. При цьому як за загальними обсягами продукції галузі, так і за окремими групами товарів стійка тенденція до зростання не спостерігається, що пояснюється внутрішніми проблемами та змінами цін на світових ринках. Основними експортними групами продукції тваринництва залишаються «м'ясо та їстівні субпродукти» (група 02) і «молоко та молочні продукти, яйця птиці; натуральний мед» (група 04) [12].

За географією найсуттєвіші експортні поставки продукції тваринництва Україною в

останній період, крім країн СНД, здійснювались в Нідерланди, Німеччину, Ірак, Єгипет. Слід звернути увагу на зміну географії імпортерів цієї продукції за роки останнього десятиріччя. Так, частка експорту продукції тваринництва до країн СНД у 2010 році становила 77%, до країн ЄС – 5%, у 2014 році відповідно 41 і 42%, у 2015-му – 33 та 20%. У 2010 році найбільші обсяги таких поставок здійснювались до РФ, Казахстану, Молдови, у 2015-му список лідерів поповнили країни ЄС – Данія, Нідерланди, Німеччина [12]. Тобто, зі зміною геополітичного спрямування нашої країни поступово відбувається й зміна експортних потоків, що одночасно супроводжується поступовою їх диверсифікацією.

Попри серйозні проблеми, накопичені за роки ринкових трансформацій в галузі виробництва та переробки молока, експорт цієї продукції також поступово укріплюється на світових ринках продовольчих товарів. Важливе значення для України у цьому контексті є дозвіл для 10 українських виробників молочної продукції на експорт на ринок Європейського Союзу, що набирає чинності у 2016 році [18]. Одержання європейських сертифікатів якості цими підприємствами підтвердило відповідність української молочної продукції міжнародним нормам і стандартам, що зміцнює експортний потенціал вітчизняного агросектору та надає можливість наростити експорт молочної продукції не тільки на теренах ЄС, а й на інших міжнародних ринках. Це, в свою чергу, дасть змогу прискорити реформування галузі тваринництва та розвиток її як у кількісному, так і в якісному вимірі.

Таким чином, можна стверджувати, що не зважаючи на значні втрати обсягів виробництва аграрного сектору в період трансформацій, нашій країні вдалося утримати лідируючі позиції за обсягами експорту деяких видів продукції сільського господарства та поступово розширювати ринки збуту, хоч за окремими групами товарів галузі структура експорту характеризує незадовільний рівень соціальної й екологічної їх

ефективності. Подальша адаптація господарської діяльності в сільському господарстві до європейських і світових умов, підвищення ефективності розвитку аграрного сектору економіки задля забезпечення населення країни продовольчими продуктами та закріплення своїх позицій на існуючих і нових зовнішніх ринках збуту потребують нарощування унікальних конкурентних переваг. Для України в умовах, коли найдинамічнішим ринком продовольства у світі стає ринок органічної продукції, розвиток органічного виробництва має стати пріоритетним напрямом. Зважаючи на значний наявний природний потенціал для виробництва аграрної продукції та позитивні передумови, які існують в Україні, розвиток органічного сільського господарства є актуальним. Перспективи розвитку органічного сектору в Україні пов'язані також з експортною привабливістю завдяки сусідству з ринком ЄС, який нині є другим світовим ринком споживання органічних продуктів. Фахівці Ради ООН із торгівлі й розвитку стверджують, що органічне сільське господарство у невисокорозвинених країнах має всі шанси перевершити показники конвенційної та традиційної системи агровиробництва з погляду врожайності, диверсифікації й економічної ефективності [8, 20].

Дослідження аграрного потенціалу України, особливостей його реалізації в системі координат світового продовольчого ринку, дає змогу здійснити PESTE-аналіз розвитку аграрного сектору України. PESTE-аналіз застосовується для оцінки впливу зовнішнього середовища, включаючи політичні, економічні, соціальні, технологічні та екологічні фактори на розвиток досліджуваної сфери. При цьому враховуються як ступінь їх впливу, так і ймовірність змін дії цих факторів.

У таблиці 3 наведені результати дослідження щодо ступеня впливу та ймовірності змін впливу визначених попередньо автором факторів за узагальненими оцінками залучених експертів.

3. PESTE-аналіз розвитку аграрного сектору України

Політичні		Економічні	
Державна політика щодо розвитку галузі	0,19	Рівень відкритості економіки	0,15
Процес євроінтеграції (Асоціація з ЄС)	0,14	Умови розвитку підприємництва	0,14
Політична ситуація в країні	0,10	Проведення земельної реформи	0,11
Зовнішньоторговельна політика держави	0,08	Інвестиції в галузь	0,09
Соціальні		Розвиток кредитної сфери	
Рівень оплати праці в галузі	0,20	Фінансова підтримка держави	0,06
Розвиток соціальної інфраструктури в сільській місцевості	0,10	Прозорість торговельних операцій	0,06
Ризик збільшення безробіття на селі	0,09	Страховання ризиків	0,05
Рівень зайнятості в галузі	0,08	Розвиток логістики	0,03
Вимоги до якості продукції	0,07	Технологічні	
Престиж роботи аграріїв	0,04	Інтенсифікація галузі	0,15
Екологічні		Інноваційна активність	
Регулювання природокористування	0,15	Органічне землеробство	0,11
Культура землеробства	0,09	Розвиток селекції	0,10
Структура землекористування	0,09	Інноваційні витрати	0,05
Зниження антропогенного навантаження	0,08		
Забезпеченість природними ресурсами	0,05		
Сприятливість природних умов	0,04		

Джерело: Складено автором на підставі власних розрахунків.

Розвиток аграрної сфери в Україні й зміцнення її конкурентних позицій на зовнішніх ринках у перспективі визначальною мірою залежатиме від державної політики щодо реформування галузі та ефективності євроінтеграційних процесів. Серед економічних факторів найвпливовішими є подальше зміцнення національної економіки, створення умов для розвитку підприємництва, проведення земельної реформи й залучення фінансових ресурсів у галузь підвищенням її інвестиційної привабливості, розвитком кредитної системи та удосконаленням державних інструментів щодо фінансової підтримки аграріїв. У соціальній сфері вагомими є фактори стосовно оплати праці й розвитку соціальної інфраструктури. В технологічному аспекті беззаперечно на перший план виходять питання інтенсифікації галузі, перехід на інноваційний шлях розвитку, прискорений розвиток органічного землеробства. Побудова нової експорторієнтованої моделі аграрного сектору потребує особливої уваги до питань екологічного характеру, серед яких найвагомішими є перехід до політики раціонального використання природних ресурсів із широким застосуванням економічних механізмів регулювання природокористування, підвищенням культури землеробства та оптимізацією структури землекористування.

Висновки. Враховуючи результати дослідження щодо аграрного потенціалу України та PESTE-аналізу його реалізації, можна зробити висновки про те, що всупереч низці проблем вітчизняний аграрний сектор має потужний потенціал, раціональне використання якого дасть змогу не тільки повністю забезпечити продовольчу безпеку України, але й зробити її одним із найважливіших гравців на світовому аграрному ринку. Сучасні тенденції показують, що нині він посідає чільне місце в економіці країни, продукція цієї галузі поступово поширюється на світових ринках продовольства. Останніми роками Україна займає лідируючі позиції за виробництвом й експортом значної кількості сільськогосподарської продукції серед країн світу. Збільшення споживання продовольства і, передусім, зерна у країнах, що розвиваються, приводить до зміни обсягу та якісних характеристик попиту на сільськогосподарську продукцію. Така тенденція є вкрай сприятливою для подальшого розвитку аграрного виробництва в Україні. Вирішальну роль у зміцненні конкурентних переваг вітчизняного аграрного сектору, нарощуванні його потенціалу здатні відігравати вдосконалені важелі політичного, економічного, соціального, технологічного й екологічного характеру. Для забезпечення сталого розвитку аграрного сектору необхідне застосування нових механізмів щодо поліпшення

якісних і кількісних його показників та на- ребує ґрунтовнішого дослідження цієї сфе-
рошування експортного потенціалу, що пот- ри.

Список використаних джерел

1. Agricultural Policy Perspectives Brief. Overview of CAP Reform 2014-2020. European Union, 2013.- http://ec.europa.eu/agriculture/policy-perspectives/policy-briefs/05_en.pdf.
2. FAOSTAT [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://faostat3.fao.org/browse/area/*/E.
3. *Klinefelter D.A., Penson J.B. Jr.* Crowding Complexity of Agricultural lending Decisions // Choice. The magazine of food, farm and resource issues. — 1st Quarter 2005. — № 20 (1). — P. 26—36.
4. *Knutson D.R.* Agricultural and Food Policy / D.R. Knutson, B.J. Penn and L.B. Flinchbaugh // Person Prentice Hall. New Jersey, 2004.
5. *Rhodes V.J.* (1993). The Agricultural Marketing System. 4th Edition. Scottsdale, Arizona: Gorsuch Scarisbrick, Publishers.
6. *Tanic S.* Farm Commercialization and Income Diversification on the Road to EU Accession. Proceedings of FAO Workshop / Edited by S. Tanic, T. Lonc. – FAO, 2004. – p. 23-24.
7. The State of Food Insecurity in the World 2015. Report [Електронний ресурс] // FAO. – Режим доступу: - <http://www.fao.org/3/a-i4646e.pdf>.
8. The World of Organic Agriculture. Statistics and Emerging Trends 2016. Research Institute of Organic Agriculture (FiBL) [Електронний ресурс]. // Global organic farming statistics and news. Режим доступу: <http://www.organic-world.net/yearbook/yearbook-2016.html?L=vkhqbhfxe%20%28>. – Заголовок з екрану.
9. USDA Agricultural Projections to 2019 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.usda.gov/archive_projections/Projections2019.pdf.
10. Аграрний сектор економіки України (стан і перспективи розвитку) / [Присяжнюк М. В., Зубець М. В., Саблук П. Т. та ін.]; за ред. М. В. Присяжнюка, М. В. Зубця, П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка, М. М. Федорова. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – 1008 с.
11. *Береговий В.К.* Проблеми продовольчої безпеки України / В.К. Береговий // Економіка АПК. – 2011. – № 5. – С. 71-78.
12. Державна служба статистики України. Статистична інформація. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/> – Заголовок з екрана.
13. *Заяць В.М.* Розвиток ринку сільськогосподарських земель : моногр. / В.М. Заяць. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – 166 с.
14. *Іванова Н.С.* Система індикаторів продовольчої безпеки України : огляд та аналіз / Н. С. Іванова, О. В. Балухуєва // Державне управління: удосконалення та розвиток. – 2013. – № 10. – Режим доступу: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=641>.
15. Національна доповідь про стан родючості ґрунтів України / Мінагрополітики, Центр держрідючість, НААН, ННЦ «Інститут ґрунтознавства та агрохімії імені О.Н.Соколовського», НУБіП, К., 2010. – 112 с.
16. Органічне виробництво: має шанс подолати голод і глобальне потепління [Електронний ресурс] / Український органік журнал «Organic UA». – Режим доступу: <http://organic.ua/ru/lib/3075-organichne-vyrobnytvo-maje-shans-podolaty-golod-i-globalne-poteplinja>.
17. *Попова О.Л.* Сталий розвиток агросфери України: політика і механізми/ О.Л. Попова; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2009. – 352 с.
18. Українська молочна продукція має доступ на ринок ЄС / AgroPolit.com. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agropolit.com/news/519-ukrayinska-molochna-produktsiya-maye-dostup-na-rinok-yes>.
19. *Юрчишин В.В.* Аграрна реформа: суть і особливості розвитку / В.В. Юрчишин, О.М. Онищенко // Сучасна аграрна політика: проблеми становлення. – К., 1996. – С. 191–224.
20. Український державний фонд підтримки фермерських господарств [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://udf.gov.ua/node/263>.

Стаття надійшла до редакції 16.06.2016 р.

*